

Мирослава Смольницька., Марина Лобода (Київ)

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ І СЛУЖБОВЦІВ ПІДПРИЄМСТВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (1943 – 1950 рр.)

Відбудовні роботи на пошкоджених чи повністю зруйнованих під час війни промислових підприємствах України розпочалися у 1943 р., відразу із визволенням від німецької окупації перших областей (Луганської, Донецької, Харківської, Сумської та ін.).

Відновлення промислових потужностей групи «А» займало пріоритетне місце у державних планах відбудови народного господарства. Про це свідчать численні нормативні акти Державного комітету оборони (ДКО) та Ради народних комісарів (РНК) СРСР. Остаточо вищезазначена позиція радянської влади знайшла своє закріплення у «Законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр.».

Результативність відбудовних планів залежала від одночасного практичного вирішення цілого комплексу проблем, спрямованих на виведення країни з руйнівного становища.

В зв'язку з нестачею місцевого ринку робочої сили (значна частина працездатного населення перебувала на фронтах війни, великий відсоток – вивезено в тиллові райони країни, а також на примусові роботи в Рейх) уряд вдався до централізованого перерозподілу трудових ресурсів з інших областей України у формі організованих наборів робітників. Як результат, в промислових регіонах України відбувалося скупчення значної чисельності населення, потреби якого, навіть мінімальні, в короткий термін влада виявилася неспроможною задовольнити.

В радянській історіографії досліджуваний період науковці висвітлювали однобоко, оскільки головним чином у працях наголошувалося на трудових здобутках і звершеннях народу на відбудові виробничих об'єктів; наводили численні статистичні дані, що підкреслювали піклування партії і уряду про покращення матеріально-побутового становища відбудовників. Разом з тим позаувагою дослідників в архівах залишилися численні документи, що допомагають повною мірою відтворити різні аспекти повсякденного життя виробничників, і відповідно – з'ясувати якою ціною нашому народу дався такий подвиг як відбудова народного господарства України у 1943–1950 рр.

Варто відмітити, що сучасна українська історіографія нараховує ряд публікацій, що фрагментарно висвітлюють тематику відбудовного періоду з погляду соціальної історії. Серед дослідників Т.Вронська, С.Гальченко, Л.Ковпак, О.Ткаченко, Л.Хойнацька, О.Янковська та ін.¹

Разом з тим продовжують залишатися прогалини у дослідженні питань продовольчого і промислового забезпечення населення України в 1943–1950 рр., житлово-комунального постачання, відновлення транспортного зв'язку, покращення санітарно-епідеміологічного стану і налагодження системи медичного обслуговування населення, організації дозвілля тощо.

Мета даної публікації – з'ясувати рівень продовольчого забезпечення робітників і службовців важкої промисловості України у 1943–1950 рр.; виявити продовольчі проблеми, які доводилося вирішувати уряду з метою безперебійного забезпечення відбудовного процесу.

Оскільки пріоритетним завданням відбудови визначалося введення в дію промислових підприємств, необхідно було звернути увагу в першу чергу на продовольче забезпечення робітників. За відсутності джерел продовольчого постачання, якими характеризується мирний час на державному рівні було впроваджене централізоване продовольче і промислове постачання.

Норми постачання хлібом і продовольчими товарами встановлювалися централізовано на підставі відповідних нормативних документів².

До карткової системи постачання були включені різні верстви цивільного населення, які умовно поділяються на наступні групи: 1) робітники та прирівняні до них; 2) службовці та прирівняні до них; 3) утриманці, та прирівняні до них; 4) діти до 12 років включно³. В різні роки кожна з груп забезпечувалася певним лімітом продуктів. Наприклад, впродовж 1943–1945 рр. робітники і службовці комбінату «Ворошиловградвугілля» отримували хлібні та продовольчі картки, а утриманці та діти – лише картки на цукор і хліб, оскільки продуктові картки їм були не передбачені (наказ Наркомторга СРСР від 18 січня 1943 р. № 32)⁴.

Разом з тим окремі категорії робітників знаходились у більш привілейованому становищі по відношенню до інших груп населення, які держава забезпечувала певним мінімумом харчів. Обґрунтовувалась така градація, ступенем важкості виконуваних робіт, а також пріоритетністю галузі виробництва.

Так, для забезпечення безперебійної роботи підприємств Наркомату чорної металургії в IV кварталі 1944 р. використовували наступні форми продовольчого постачання: збільшено ліміти другого гарячого харчування на 15000 осіб; встановлено посилене дієтичне харчування за рахунок централізованих фондів на 5000 осіб, літерних обідів з сухими пайками на 1000 осіб, обідів за спеціальними обідніми карткам на 2000 осіб. Окремо встановлено ліміт посиленого харчування для 10000 дітей, що працювали на підприємствах згаданого Наркомату та ін.⁵

Загалом продовольче постачання за картковою системою виробничників та їхніх сімей відбувалося з прив'язкою підприємства до конкретних організацій громадського харчування (їдалень, магазинів).

Більш конкретно шляхи постачання населення хлібом можна розглянути на прикладі забезпечення робітників, службовців та інженерно-технічних працівників (ІТП) заводу «Серп і молот» (м. Харків). З вересня 1943 р. вони отримували хліб через магазин № 6 харчоторгу Сталінського району в наступному порядку.

1. Щоденно табельник збирав у робітників талони (за певне число) та гроші на хліб, складав персональний список на отримані талони із зазначенням норми і здавав у відділ постачання не пізніше 8 години ранку, під розписку, для отримання хліба із магазину № 6.

2. В той же день видача хліба колективу заводу проводилася на підставі наданих зранку табельником завірених списків на кількість зданих ним талонів з вказанням норми хліба.

3. Разом з тим, існувала можливість самостійного отоварення хліба працівниками заводу в тому ж таки магазині № 6⁶.

Система карткового постачання суворо контролювалася з боку відповідних органів. Про це свідчать численні перевірки щодо вірності видачі карток на хліб, нормування хліба, вчасного отоварення продукції за картками, що почали проводитися вже з 1943 р. Так, здійснена Державною інспекцією, за завданням РНК УРСР, перевірка видачі карток на хліб у м. Харкові в жовтні 1943 р. встановила, що на ряді підприємств і установ міста допускалися грубі порушення встановленого порядку видачі вищезазначених карток. Наприклад, на Харківському електромеханічному заводі виявлено: недостачу карток на 1286 кг хліба, та розподіл без виправдальних документів 3278 кг хліба особам, які проживали за межами міста⁷.

Подібні ревізії мали місце і в інших областях України: у серпні-жовтні 1944 р. на підприємствах Ворошиловградської, Чернігівської, Запорізької, Полтавської областей та у м. Києві⁸; в 1945 р. – у Криворізькому басейні⁹ тощо. Зокрема, в ході перевірки 6-ти об'єктів м. Кривий Ріг (будівельних управлінь №№ 3, 9, рудоуправлінь «Червоногвардієць» і «Жовтень», трестів «Кривбасруда» та «Спецбудтрест № 2») було виявлено факти недодавання хліба. В березні натомість передбачених 1000 гр хліба робітникам видавали 700 гр.

Організація безперебійного забезпечення продовольством робітників, ІТП, службовців та членів їх сімей поклядалося на відділи робітничого постачання (ВРП), які пристосовували діяльність своєї мережі (роздрібної торгівлі та громадського харчування) до режиму праці робітників та службовців безпосередньо тих підприємств які вони обслуговували. По-перше – на ВРП лягло зобов'язання повністю довести отримані від держави фонди товарів саме до тих споживачів, для яких ці фонди призначалися; по-друге – вони мали піклуватися про збільшення ресурсів продовольства понад ті фонди, які надавалися державою, шляхом розвитку власного сільськогосподарського

виробництва, організації вилову риби, збирання дикоростучих рослин, переробки виготовленої продукції тощо¹⁰.

Карткова система використовувалася не лише для забезпечення цивільного населення мінімумом харчування, а й з метою залучення у промисловість нових кадрів, крім того нормування давало можливість впливати і на продуктивність праці робітників.

Ліміт продуктів за картками впродовж всього періоду функціонування карткової системи в Україні (1943 – грудень 1947 рр.) не був сталим, а часто й навіть зменшувався.

Пояснюється це тією ситуацією, що склалася в сільському господарстві. Повоєнна розруха; нестача сільськогосподарського інвентаря; неможливість використання усіх агропромислових складових, необхідних для отримання гарного врожаю, відсутність в колгоспах достатньої чисельності робочих рук та ще й вилучення наявних у промисловість, залишковий принцип фінансування сільськогосподарського виробництва – все це унеможливило швидкісні темпи розвитку сільського господарства. Як результат, держава не мала можливості миттєво задовольнити потреби суспільства у сільськогосподарській продукції. До того ж, через несприятливі погодні умови врожайність зернових у 1945 р. впала до 7 ц з га проти 10,8 ц у 1944 р.¹¹ Наступні 1946 і 1947 рр. теж видалися надзвичайно складними.

В цих умовах, щоб уникнути кризи у забезпеченні харчуванням робітників промислового виробництва влада неодноразово вдавалася до таких заходів як економія державних фондів. Практика економії почала застосовуватися вже в зимово-весняний період 1944 р.

Зокрема, у лютому-березні 1944 р. в Сталінській обл. з цією метою були проведені наступні заходи: перевірені контингенти дорослих утриманців, з метою виявлення тих, що можуть працювати (як результат видано хлібних карток для утриманців менше на 91010 шт., що дало економію муки в березні 797,6 т), а також тих, які пов'язані з колгоспами та індивідуальними господарствами (після перевірки зменшено видачу карток по тресту «Червоноармійськвугілля»). Крім того, з метою збільшення хлібних ресурсів області прийнято рішення про припинення випікання подового хліба, і перехід на випікання формового і заварного, – це давало не менше 3–5 % збільшення виходів¹².

Загалом подібні заходи з економії передбачали: зменшити норми хліба утриманцям і дітям виробничників (щоденна норма видачі хліба за картками скорочувалася у містах та робітничих селищах для утриманців з 300 до 250 г.); зняти з продовольчого постачання ряду категорій утриманців, робітників і службовців підприємств місцевої промисловості, МТС, радгоспів. Як результат радянське керівництво з одного боку збільшувало державні продовольчі запаси, що давало

можливість дотягнути до нового врожаю. З іншого – забезпечувало зростання чисельності робочої сили, оскільки мільйони юнаків і дівчат, які залишились без батьків і без засобів до існування змушені були заради продуктової картки іти працювати на заводи, або в школи трудових резервів¹³.

У 1946 р. – повторили уже апробовані заходи. В зв'язку із зменшенням державних фондів хліба РМ СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про економію у витрачанні хліба (вересень 1946 р.)

В результаті реалізації вищезгаданої постанови, в Україні було штучно зменшено кількість їдоків, які постачалися хлібом з державних запасів: у сільській місцевості – на 2,9 млн. осіб, а в містах і робітничих селищах – на 724 тис. осіб. Економія позначалася і на якості готової продукції: починаючи від листопада 1946 р. при випіканні хліба різко збільшилися домішки вівсяного, ячмінного і кукурудзяного борошна¹⁴.

Забезпечення населення продовольством за картками не задовольняло наявних потреб людей, оскільки норми продажу товарів за картками були обмежені. До того ж ситуація нерідко ускладнювалася через низьку ефективність виконання своїх функцій ВРП, чи халатністю недобросовісністю чиновників, що відповідали за організацію харчування робітників.

З цього приводу можна навести безліч прикладів. Так, через відсутність запасу борошна в 1944 р. під час зимово-весняного бездоріжжя майже щодня знаходилися під загрозою зриву харчування працівники підприємств Кривбасу¹⁵.

У вересні-жовтні 1944 р. Харківський завод № 75 недоотримав від Харківського міського торговельного відділу більше 80 т крупи¹⁶.

Варто згадати і про неналагодженість системи видачі карток новоприбулим робітникам. Так, в Запорізькій області в серпні-вересні 1946 р. 320 робітників (щойно прибулі) протягом 3 діб не могли отримати хлібні та продовольчі картки; доволі часто райкартбюро не забезпечувало картками новоприбулих протягом 6–7 днів¹⁷. Подібні випадки траплялися у багатьох містах України, інколи нові робітники не мали змоги отримати картки і відповідно залишалися без гарантованого харчування до 15 днів.

Щоб більш чітко усвідомити становище людей, які працювали на відбудові важкої промисловості України варто звернутися до особистих спогадів і листування відбудовників.

В цілому люди скаржилися на те, що життя дуже скрутне, в магазинах продуктів за картками не дають, хліба інколи по 2-3 дні не було. У листах говорилося про вимоги керівництва щодо виконання норм виробітку, в інакшому випадку – не оплачувався увесь робочий день й т. ін. Один з робітників писав: «Робота моя важка, а харчування дуже погане. Йдеш з роботи, а в очах темно, як було у полоні. Деяких

робітників розраховують, але це тих, котрі вже зовсім попухлі і непрацездатні. Цих робітників вигнали з гуртожитку, бо на роботу вони не ходять, а отже, валяються у лазні або будь-де. Здоровій людині можна звільнитися за умови, якщо в неї є 1000 чи 1500 карбованців. Взагалі за гроші можна звільнитися дуже швидко, проте грошей зараз в мене немає і дістати їх немає де»¹⁸.

В інших листах, датованих 1944 р. читаємо: «... Рідні, якщо Ви мені не допоможете, то прийдеться тут накласти головою. Працюю цілими днями холодна і голодна, крім того боса. З роботи прихожу втомлена, що не можу навіть розмовляти. Працюємо по 12 годин. Годують один раз ріденьким супом...»; «... Привезли нас сюди на роботу, розташували в холодному гуртожитку, роботу дали важку. Доводиться бути на холоді по 12 годин. Харчування погане. Годують двічі на день одним ріденьким борщем. Своє все зносилося, продукти закінчились, не знаю чи доживемо до зими...»¹⁹

В подібному становищі опинилися різні категорії робітників. В т.ч. і випускники шкіл трудових резервів: «Із шкільної столової ми перейшли на самозабезпечення, проте грошового авансу нам не видали, придбати продуктів не було на що і були випадки, коли знаходились без шматка хліба по кілька днів»²⁰.

Жахливі умови існування, неможливість змінити ситуацію на краще призводили деяких робітників до самогубства. Серед жертв великий відсоток складали молоді люди-сироти, вихованці дитячих будинків. Щоб хоч якось виправити становище міські відділи охорони здоров'я неодноразово зверталися до міських органів влади з пропозиціями про створення будинків відпочинку для знесилених робітників, про запровадження додаткового харчування в дієтичних їдальнях дистрофіків під наглядом лікарів-дієтологів. Слід зазначити, що подібні звернення органів охорони здоров'я викликані були не через окремі розрізнені факти знесилення населення, а як відповідь на загальну ситуацію в країні. Адже в повоєнні роки в Україні внаслідок голоду на дистрофію захворіло 1154 тис. людей, понад 1 млн. з яких померли²¹.

Для покращення кількісного і якісного раціону харчування виробничників влада крім державних запасів намагалася віднайти і залучити й інші джерела продовольства.

Одне з них відбувалося за рахунок шефства областей України над промисловими підприємствами. Так, в 1943 р. колгоспники Вінницької обл. робітникам-шахтарям передали більше 760 т сільськогосподарських продуктів. За червень-липень 1944 р. з колгоспів України шахтарям надійшло 11285 пудів зерна, 6600 пудів муки, 7650 пудів круп, 5300 центнер картоплі, 70 центнер фруктів, 1400 центнер овочів і т.д.²²

На розвиток цих починань РНК УРСР і ЦК КП(б)У 18 липня 1944 р. прийняли постанову, в якій рекомендували виконкомам

обласних Рад і обкомам КП(б)У Одеської, Київської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Сумської, Миколаївської та Чернівецької областей організувати шефство над рудоуправліннями трестів «Кривбасруда» й «Нікопольмарганець». За місяць колгоспники надали гірникам Криворізького басейну допомогу в наступних розмірах:

– з Одеської області в рудоуправління ім. Леніна та ім. К.Лібкнехта надійшло 12 вагонів з продовольством (овочі, фрукти, риба, дрібна і велика рогата худоба, птиця);

– з Дніпропетровської області в рудоуправління ім. Дзержинського та ім. Ілліча тресту «Кривбасруда», а також в рудоуправління ім. Орджонікідзе, ім. Максимова тресту «Нікопольмарганець» – 50 т картоплі, овочів, фруктів, 16 голів дрібної худоби;

– з Кіровоградської області в рудоуправління «Первомайське», «Більшовик», «Жовта річка» – 5 т овочів і фруктів, 180 колгоспників виїхали для роботи на шахтах;

– з Сумської області в рудоуправління «Жовтневе» тресту «Нікопольмарганець» – 3 вагони з зерном, крупою, олійними культурами, овочами і фруктами;

– з Чернівецької області в рудоуправління «Червоногвардійське» – 51 голову дрібної та великої рогатої худоби, 8 вагонів лісу;

– з Миколаївської області в рудоуправління ім. Кагановича, «Інгулець» – 1 т овочів, 80 колгоспників виїхали для постійної роботи на шахти²³.

Подібні факти шефства ставали частими явищами, нерідко вони мали характер добровільно-примусових партійних рекомендацій. Щоб виправдати такі переміщення продуктивних запасів на промислові підприємства із не менш голодного села, влада постійно пропагувала їх і вихваляла на сторінках республіканської преси.

Шефська допомога промисловим підприємствам з боку колгоспників продуктами харчування лягала на плечі селян важким тягарем. Тому в кризові для сільського господарства повоєнні роки, ускладнені неврожайними роками така опіка не трансформувалася в систематичне явище.

Певну локальну роль у розв'язанні продовольчої проблеми відігравали т. зв. підсобні господарства, що створювалися шляхом передачі у відомство промислових підприємств частини колгоспів, радгоспів та господарських організацій. Згідно державних планів щоб збільшити асортимент страв й забезпечити додаткове одноразове харчування робітників продукти з цих господарств у великій кількості мали потрапляти до торгівельної мережі заводів, та до їдалень²⁴.

Наприклад, для покращення продовольчої бази виробничників за Харківським електромеханічним заводом ім. Сталіна у 1943 р. закріпили радгосп ім. Сталіна, що раніше належав заводу, а також

радгосп ім. Червоної армії, кагати, свиневідгодівні пункти та інші підсобні господарства²⁵. Ворошиловградському коксохімічному заводу переданий радгосп «Переможець» (щоправда в повністю зруйнованому стані)²⁶, Запорізькому коксохімічному заводу виділено площу землі в 1180 га²⁷. Наведена вище практика була постійним явищем.

Так, вже в 1944 р. заводи металургійної і коксохімічної промисловості нараховували понад 7 тис. га посівних площ, 4087 га з них були засіяні зерновими, олійними і круп'яними культурами, засаджені городно-баштанними та картоплею. На 1 вересня 1944 р. – зібрано понад 1000 т овочів²⁸.

Якщо звернутись до конкретних фактів, то, наприклад, в 1944 р. на підсобному господарстві Макіївського металургійного заводу ім. Кірова зібрано урожай в кількості 186 т зерна і 2,6 т рослинної олії та інших городніх культур. Наявність цієї продукції дала можливість покращити харчування в робітничих їдальнях у вигляді приготування додаткових страв. Підсобні господарства Краматорського металургійного заводу забезпечили організацію в їдальнях дієтичних куточків, а також реалізацію через буфет додатково виготовлених страв²⁹. Подібні звіти про надходження з підсобних господарств є частими у документації промислових підприємств.

Разом з тим звіти рясніють відомостями, що ВРП часто-густо не спромоглися забезпечити ефективну організацію діяльності на підвладних їм підсобних господарствах. У листопаді 1944 р. в Сталінську та Дніпропетровську області для перевірки стану продовольчого постачання, громадського харчування та побутових умов робітників промисловості були відряджені працівники ЦК КП(б)У та Наркомату торгівлі УРСР. Перевіркою встановлено, що база підсобних господарств більшості підприємств дуже слабка та істотно не впливала на покращення харчування робітників. Так, ВРП Сталінської області не забезпечили підприємства в достатній кількості картоплею, зовсім були відсутні салатні овочі та капуста³⁰.

За даними 1947 р. в будівельно-монтажному тресті «Запоріжжальюмінбуд» ВРП також не справилися з проблемою забезпечення додаткового продовольчого постачання за рахунок підсобного господарства; як результат – робітники отримували лише одноразове харчування; до того ж, виділений тресту у формі одноразової допомоги для відпуску поза фондом вагон риби був проданий в дорозі залізницею³¹.

Траплялися порушення й іншого характеру. За матеріалами однієї з перевірок, здійсненої Міністерством державного контролю УРСР, виявлено, що фонди продукції підсобних господарств підприємств нерідко витрачалися незаконно, оскільки їх відпускали стороннім особам й організаціям. Так, з підсобного господарства

Маріупольського заводу ім. Ілліча за 9 місяців 1946 р. було незаконно витрачено 75,8 ц різноманітних зернових культур і роздано 82 свині особам, які не мали ніякого відношення до виробництва³².

Підсумовуючи результати численних ревізій 4 вересня 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи щодо посилення боротьби з розтратами, розкраданням і розбазарюванням товарів у системі Міністерства торгівлі УРСР». Проте, зазначена постанова не могла реально змінити ситуацію, яка ускладнювалася наявністю голоду, що в 1946–1947 рр. поставив людей, які ледве витримали всі тяготи війни, у вкрай зубожіле становище. Перевірки, що проводилися після прийняття постанови продовжували виявляти факти розкрадання і розтрачання продовольства. Так, за результатами однієї з них виявлено, що в підсобному господарстві Сталінського металургійного заводу ім. Сталіна з 1 січня по 20 листопада 1946 р., було витрачено на незаконне додаткове постачання робітників і службовців значну кількість сільськогосподарської продукції: особливо велику частку для особистих потреб директора заводу і його заступника. Перший отримав понаднормово молока 722 л, яєць 1948 шт, м'яса 32 кг, вершків 19,5 кг, зернових відходів 105 кг; а другий – молока 650 л, яєць 545 шт, м'яса 18,5 кг, вершків 3 кг, зернових відходів 100 кг³³.

Оскільки ВРП в цілому відповідали за продовольче постачання, вони мали безпосередній вплив на організацію якісного обслуговування в закладах громадського харчування. Тим більше, що в умовах, які склалися в суспільстві (нестача продуктів, труднощі з отриманням палива для домашнього приготування їжі, залучення до роботи у промисловості широких прошарків населення, які вперше прибули до міст із сільської місцевості або в промислові центри з інших міст, залучення жінок, які раніше займалися домашнім господарством і не користувалися громадським харчуванням³⁴) – значно зросла роль цих установ у забезпеченні харчування робітників.

Проте, як і у виконанні інших своїх функцій працівники ВРП в організації громадського харчування в їдальнях допускали численні недоліки. Наведемо найбільш характерні приклади.

В січні 1945 р. не отримали передбаченого нормами харчування керівний склад Харківського мотороремонтного заводу, а також спеціалісти заводу, які працювали ненормований робочий день. Подібні випадки спостерігались і на інших підприємствах Укрремтресту (зокрема в Мелітополі, Чернівцях та ін.)³⁵.

Оскільки досвідчених поварів були одиниці, навіть при наявності на базах ВРП різноманітного асортименту продуктів і спецій, їжа в їдальнях здебільшого готувалася одноманітна. Наприклад, на підприємствах Сталінської області в лютому 1945 р. на сніданок робітники отримували суп і смажену рибу з гарніром із кислій

капусти, на обід – борщ і смажену рибу з кашею, і так щоденно; ніколи не готувалися борошняні страви, киселі, компоти, соуси, підливи, спеції³⁶. В Криворізькому спецбудтресті № 2 в 1945р., безкінечно подавали борщ, як результат 20 % мобілізованих робітників в їдальнях не харчувалися, оскільки їх не задовольняла якість і кількість їжі. Вони віддавали перевагу отоваренню за картками і готували в кімнатах³⁷. Робітники шахти ім. Кагановича № 9 тресту «Макіїввугілля» в їдальні № 6 систематично отримували супи із пшона і кислих помідорів, а на друге – консерви з гарніром з тих же помідорів³⁸.

На підставі числених архівних даних можна говорити про той факт, що їжа в робітничих їдальнях, не завжди була якісною. Про такі порушення навіть повідомлялося в пресі. Так, в газеті «Комсомольская правда на Днепрострое» в статті «Суп со стружками» зазначалося, що службовці їдальні № 3 «Дніпробуд» (м. Запоріжжя), неохайно готували обід для робітників. В стравах виготовлених кухнею цієї їдальні часто можна було зустріти речі, які не мали ніякого відношення до продуктів харчування: дерев'яні стружки і шматки розмоклого паперу³⁹. В їдальнях Любимівського шахтоуправління тресту «Фрунзевугілля» Ворошиловградської області 1 липня 1944 р. подавали так званий «зелений борщ» з листя старої кропиви й води, який мав вигляд чорної рідини з гіркуватим присмаком. Його неможливо було вживати без додавання хоча б якихось продуктів. В калькуляції ж зазначалось, що борщ приготовлено зі щавлю, картоплі, крупи та ін.⁴⁰

Ще одним кричущим порушенням на той час вважали приготування їжі для радянських робітників й інтернованих в одному казані. Про що, зокрема, наголошувалося у документації Будуправління № 9 Криворізького спецбудтресту № 2 (1945 р.)⁴¹. В наш час подібні недоліки можна сприймати як несуттєві. Тим більше, що в окремих випадках, на підставі тих же перевірок, виявлено факти коли працівники їдальні з інтернованих виявлялися більш кваліфікованими і поряднішими у приготуванні страв у порівнянні зі своїми радянськими колегами. Зокрема, на Макіївському коксохімічному заводі № 5 22 травня 1945 р. обід для інтернованих був якісно кращим ніж для наших робітників⁴².

Ще одна проблема, яка стояла на порядку денному у більшості організацій громадського харчування ВРП – це боротьба з антисанітарією. Їдальні перебували переважно в такому стані, що нерідко призводив до поширення інфекційних захворювань та отруєнь. Так, у 1947 р. на Ворошиловградському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції недоброякісною рибою отруїлися 120 осіб, з них 4 з летальним наслідком, на Харківському заводі «Світло шахтаря» – зареєстровані 388 випадків шлункових захворювань, на Дніпродзержинському цементному заводі – 31 і т.д.⁴³

На незадовільному рівні знаходився стан обліку продуктів в їдальнях. Наприклад, у ВРП тресту «Макіїввугілля» один калькулятор обслуговував 3–4 їдальні, для яких розробляв калькуляцію на 4–5 днів, але без зазначення виходу готової продукції, відсутності щоденної реєстрації залишків в їдальнях – все це створювало сприятливий ґрунт для різноманітних розкрадань і розбазарювань. Так, серед продуктів, отриманих їдальнею № 6 тресту «Макіїввугілля» для приготування їжі була виявлена нестача 1,5 кг жиру⁴⁴. В їдальні Дзержинського шахтоуправління обважували робітників під час видачі хліба та других страв⁴⁵.

Як вже згадувалось вище різноманітні випадки розкрадання продуктів харчування були частим явищем. Лише в Сталінській області в IV кварталі 1946 р. розкрито 33 кримінальні справи, в т. ч. в їдальнях ВРП 15 справ на 19 осіб; в січні 1947 р. розкрито 20 кримінальних справ, в т. ч. в їдальнях ВРП – 13, з кількістю притягнених 21 особа. За неповними даними розкрадено: хліба – 5135 кг, м'яса-риби – 1915 кг, крупи – 612 кг, жирів – 310 кг, цукру і кондитерських виробів – 438 кг, інших продуктів на 93628 руб.⁴⁶ У січні 1947 р. в м. Сталіно притягнуто до кримінальної відповідальності групу осіб: уповноважену з видачі карток шахти 10-біс ВРП тресту «Куйбишеввугілля», буфетницю їдальні № 4 того ж ВРП і її чоловіка. Перша з них при видачі талонів на холодні сніданки вносила в списки осіб, яким не передбачені вищезазначені сніданки та за них розписувалась, потім ці талони отоварювала у буфетниці, чоловік якої отримав продукцію реалізовував на базарі⁴⁷.

Траплялися випадки недостачі обідів і сніданків або заміни страв зовсім іншими. Прикладом може слугувати випадок в їдальні № 1 м. Дніпропетровськ 26-го липня 1945 р.: на сніданок приготували котлети, але до 11 годин, коли снідала основна маса інженерно-технічних працівників, другої страви не вистачило, чекати довелося 30–40 хвилин, після чого натомість котлет подали омлет⁴⁸. Інколи роздані виробничникам картки, що свідчили про різні категорії постачання, замінювали перепустками в їдальні, які в своєму меню не передбачали наявності харчування для різних категорій робітників. Як результат усі отримували однакові страви (Криворізьке будуправління № 9)⁴⁹.

Доволі часто працівники їдалень не мали змоги своєчасно надати свої послуги усім бажаючим. Про це виробничники згадують особисто: «Як і багато робітників, що працюють на відбудові домни № 3, я обідаю в їдальні № 20. Рідко коли тут можна пообідати своєчасно. Замість відведеної на обід години майже щоразу доводиться марнувати дві години. Часто ложок не вистачає і ми вистоюємо в черзі за ними. А ложку одержиш – місця нема вільного за столом. Потім офіціантку чекаєш півгодини, а то й більше. В результаті скажімо, 2 червня я пішов

з своєю бригадою обідати о першій годині дня, а зміг повернутися на своє робоче місце – о третій годині. Страви в їдальні № 20 часом готуються несмачно, подають в брудному посуді». (С.Луканенко – бригадир-клепальник)⁵⁰. «11 година ранку. Перерва на обід. До дванадцятої треба встигнути пообідати, бо гарячий час на будівництві домни № 3. Стіл на 4 особи, а біля нього тулиться 8–10 осіб, навколо них ще стільки чекають своєї черги, щоб пообідати». (О.Леонов – слюсар механічних майстерень)⁵¹. Подібні факти можна навести не лише із свідчень безпосередньо виробників, а й на підставі перевірок діяльності органів громадського харчування. В їдальні № 1 (м. Дніпропетровськ, 1945 р.) під час обіду створювалися великі черги, так як одна офіціантка не вміла була швидко обслуговувати велику кількість людей. Характерно, що на скарги, записані до книги, завідуючий їдальні не знаходив потреби давати будь-які пояснення⁵².

Поряд з іншими недоліками існувала ще й низька культура робітничих їдалень, багато з яких – скоріше подібні до «захудалих харчевень», як наприклад на Криворізькому руднику «Жовтень», шахті ім. Кагановича № 9, Єнакіївському металургійному заводі та ін. В цих їдальнях устаткування було дуже бідне, столи брудні – нічим не покриті, сиділи робітники на примітивних лавочках чи табуретках, не кажучи вже про занавіски на вікнах, квіти, портрети і т.д. Кухонний посуд у більшості випадків не відповідав своєму призначенню: в шахтних їдальнях замість тарілок використовувалися глиняні миски занадто грубого виготовлення, а на Єнакіївському металургійному заводі, що нараховував 25 їдалень у 1945 р., весь посуд був виготовлений із старих консервних банок. Кухонне устаткування у більшості випадків складалося із котлів і кількох сковорідок⁵³.

Через відсутність посуду у їдальнях на «Дніпробуді», робітники простоювали по півтори години в черзі, щоб отримати обід. Крім того, змушені були приходити зі своїми ложками, хоча у кладовій їх зберігалось більше 300⁵⁴. На окремих підприємствах траплялися перебої з водою. Зокрема, в їдальні № 20 «Запоріжбуду», що обслуговувала близько 2500 осіб, цех водопостачання протягом чотирьох місяців нічого не зробив для виправлення становища⁵⁵.

Для налагодження якісного харчування відбудовників поряд з централізованими перевітками державних органів на окремих підприємствах здійснювався громадський контроль за роботою їдалень та робітничих магазинів. Проте його функції носили здебільшого формальний характер, адже робітники не могли змінити ситуацію, оскільки не були поінформовані про існуючі закони та норми робітничого постачання, норми закладки продуктів, техніку ведення громадського контролю тощо. Загалом ВРП неодноразово намагалися покращити стан обслуговування в їдальнях. Реалізовувалось це в

першу чергу шляхом вибілення приміщень їдалень і регулярного прибирання в них⁵⁶.

Попри всі недоліки, установи громадського харчування відігравали важливу роль у забезпеченні робітників необхідним продуктивним мінімумом. На кінець 1944 р. у більшості їдальнь визволених міст було організоване одноразове харчування; а в деяких навіть – триразове⁵⁷. Поступово у звітах підприємств дедалі частіше з'являлися факти з позитивного досвіду налагодження роботи закладів громадського харчування. Наприклад, в 1945 р. у звіті будуправління № 3 Криворізького спецбудтресту № 2 повідомлялось, що робітничі їдальні світлі, чисті, просторі, на 3 зали, забезпечена посудом, столів і табуреток достатньо, столи на 70 % накриті скатертинами. Організовано другу гарячу страву для робітників, які перевиконували норми виробітку, посилено дієтичне харчування для тих хто цього потребує за довідкою лікаря⁵⁸.

Оскільки під час дії карткової системи (в 1943–1947 рр.) норми продажу товарів за картками були обмежені, а ВРП не завжди мали змогу віднайти і раціонально розподілити додаткові фонди надходження продуктів – робітники змушені були самостійно дбати про повноцінне харчування. В зв'язку з цим активно розвивалося індивідуальне городництво. «Створення власної продовольчої бази, – як зазначав голова завкому одного з промислових підприємств Дніпропетровська, – є великою підтримкою в справі покращення матеріального становища робітників. Саме тому необхідно кожному робітнику взяти індивідуальні городи і обробляти їх таким чином, щоб зібрати максимальний врожай»⁵⁹. Вже в 1944 р. у Донбасі городництвом займалися 240 тис. сімей робітників вугільної галузі, вони обробляли більше 34 тис. га землі⁶⁰. Загалом, під індивідуальними і колективними городами робітників і службовців республіки в 1944 р. було зайнято 200 тис. га землі, а в 1945 р. – 385, 5 тис. га землі, яку обробляли 2630 тис. виробників⁶¹.

Теоретично ще одна можливість урізноманітнити раціон харчування могла б реалізуватися за рахунок відвідання базарів які починали функціонувати відразу ж з визволення населених пунктів. Наприклад, в Сергівському районі Ворошиловградської обл. уже через місяць після визволення відкрилися базари в м. Серго, і в робітничих селищах Ірміно, Брянка, Алмазна, Голубінка, Криворіжжя, Лозова-Павловка.

Ціни на базарах відрізнялися від магазинних, встановлювалися стихійно, у залежності від попиту і пропозицій. Причому іноді на окремі продукти харчування ціни в різних містах України в один і той же період відрізнялися ледве не вдвічі (Див. табл. 1. ^{*62})

*В таблиці подані ціни станом на 15 листопада 1943 р.

Продукти	Харків (ціни в руб.)	Ворошиловград (ціни в руб.)	Суми (ціни в руб.)
Борошно ржане кг.	90	65	40
Борошно пшеничне різне кг.	120	100	50
Пшоно товчене кг.	80	90	50
Картопля стара кг.	17	50	4
Капуста свіжа кг.	30	50	15
Цибуля кг.	60	60	60
Олія літр	440	460	480
Сало кг.	850	800	800
Молоко свіже	63	50	35
Масло вершкове	900	500	500
Яйця свіжі десяток	170	150	100

І хоча на базарах було представлено різноманітний асортимент продуктів купівельна спроможність багатьох виробників виявлялася занадто низькою. Як результат базари виступали в ролі додаткового джерела надходження продуктів харчування.

Більш істотні зрушення у сфері продовольчого забезпечення робітників і службовців важкої промисловості України зафіксовані в 1948 р., який став переломним. З відміною карткової системи (грудень 1947 р.) вже за один календарний рік значно збільшився продаж продовольчих і промислових товарів в роздрібній державній і кооперативній торгівлі. Зокрема, серед продовольчих товарів в державній мережі особливо зріс продаж хліба, цукру, кондитерських виробів. Кооперативні організації для продажу населенню міст і робітничих селищ, порівняно з попереднім роком, закупили більше на 35 % м'яса, жирів тварин – в 3,5 рази, олії – в 5,5 разів, картоплі – в 2 рази, цукру – у 8 разів. Крім того, збільшилося завезення сільськогосподарських продуктів на міські колгоспні ринки.

1948 р. приніс значно кращий врожай сільськогосподарської продукції. Поступово налагоджували роботу ВРП, що проявлялося насамперед у збільшенні асортименту страв, випуску якісної продукції.

В період відбудови основним і для багатьох робітників і службовців чи не єдиним джерелом надходження продуктів харчування були державні продовольчі запаси, які розподілялись між виробниками за картковою системою.

Норми такого постачання давали можливість отримати лише мінімум продуктів. У зв'язку з тим, що система працювала з перебоями робітники часто знаходилися під загрозою втрати основного джерела харчування.

Оскільки в ході відбудови головний акцент влада зробила на відновлення промислового потенціалу групи «А», –

сільськогосподарська галузь, також не менш зруйнована війною, не встигла відновитися і задовольнити потреби, і вимоги держави у продовольчому постачанні.

В цих умовах метою «підтримання на плаву» робітників пріоритетних галузей важкої промисловості за рахунок наявних продовольчих фондів влада вдавалася до урізання пайків іншим категоріям населення, чи навіть відмові від гарантованого продуктового мінімуму.

Водночас постійно провадилися заходи для пошуку додаткових джерел продовольства на промислові підприємства. Серед них – шефство колгоспників, створення підсобних господарств і налагодження додаткового харчування за їх рахунок, стимулювання розвитку індивідуального городництва.

Слід відмітити, що кожне з вказаних джерел надходжень продуктів протягом всього періоду дії карткової системи для робітників важкої промисловості відіграло лише додаткову, фрагментарну роль.

В суспільстві склалася двояка ситуація. З одного боку влада намагалася залучити у обіг усі можливі резерви надходжень продовольчої продукції. Про це неодноразово виголошувалося у пресі і підкріплювалося численними партійними рішеннями. З іншого – проваджувані заходи здебільшого не покращували становища робітників. Виходило, що т. зв. державна підтримка обмежувалася контролюючими діями, в той час коли необхідно було надати реальну допомогу для розвитку кожного починання.

Відбудова народного господарства України 1943–1950 рр. потребувала величезних зусиль з боку народу не лише через розміри руйнувань, а насамперед в зв'язку з недостатнім рівнем продовольчого забезпечення. Виснажені війною чоловіки і жінки, люди похилого віку і діти ще протягом перших 5 років відбудови змушені були дуже важко працювати за умов мінімального харчового забезпечення і задоволення елементарних матеріально-побутових потреб.

¹ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.; Гальченко С.І. Організація громадського харчування в центральній Україні в період відбудови // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С.243–249; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – 250 с; Ткаченко О. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1946–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2005. – С.207–213; Хойнацька Л.М. Умови праці та побуту виробничників у ході відбудови підприємств

- машинобудівної індустрії України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 1999. – Вип.3. – С.130–142; Янковська О.В. Матеріально-побутове становище робітників регіонів України в повоєнні роки у свідченнях громадян (за матеріалами НКВС-КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2005. – Вип.8 – С.225–247.
- ² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1071. – Арк.55.
- ³ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – С.39.
- ⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.90. – Арк.36.
- ⁵ Там само. – Оп.23. – Спр.1071. – Арк.55.
- ⁶ Державний архів Харківської області. – Ф. Р-1147. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.6.
- ⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.19. – Арк.128, 129.
- ⁸ Вронська Т.В. Назв. праця. – С.42.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр. 2. – Арк.55–56.
- ¹⁰ Вронська Т.В. Назв. праця. – С.51, 52.
- ¹¹ Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – К., 2004. – С.97; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) – К., 2003. – С.18.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.4. – Арк.100, 101.
- ¹³ Евсеева Е.Н. СССР в 1945–1953 гг.: Экономика, власть и общество // www.nivestnik.ru/2002_1/21.shtml-175k.
- ¹⁴ Литвин В.М. Назв. праця. – С.98; Кожукало І.П. 1946–1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. – К., 1990. – С.263.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.92. – Арк.55, 56.
- ¹⁶ Там само. – Спр.90. – Арк.27.
- ¹⁷ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.Р-2174. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.163.
- ¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4785. – Арк.84.
- ¹⁹ Там само. – Спр.1391. – Арк.1, 2.
- ²⁰ Там само. – Спр.5118. – Арк.12.
- ²¹ Малий словник історії України. – К., 1997. – С.115.
- ²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1067. – Арк.9; Зинченко Ю. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 / АН УССР. Ин-т истории. Отв. ред. М.В. Коваль. – К., 1989. – С.85.
- ²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1066. – Арк.35–37.
- ²⁴ Там само. – Спр.1071. – Арк.23.
- ²⁵ Там само. – Спр.612. – Арк.18.
- ²⁶ Там само. – Спр.1071. – Арк.23.
- ²⁷ Там само. – Арк.65.
- ²⁸ Там само. – Арк.10.
- ²⁹ Там само. – Оп.78. – Спр.92. – Арк.98, 99.
- ³⁰ Гальченко С.І. Організація громадського харчування в період відбудови // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1(23). – С.244, 245.

- ³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4667. – Арк.35.
- ³² Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.7. – Спр.4283. – Арк. 62–65.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4880. – Арк.16–19.
- ³⁴ Гальченко С.І. Назв. праця. – С.244.
- ³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.90. – Арк.33.
- ³⁶ Там само. – Спр. 92. – Арк.48, 49.
- ³⁷ Там само. – Арк.74.
- ³⁸ Там само. – Арк.50.
- ³⁹ Суп со стружками // Комсомольская правда на Днепрострое. – 1945. – 16 января.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1353. – Арк.11, 12.
- ⁴¹ Там само. – Оп.78. – Спр.92. – Арк.53.
- ⁴² Там само. – Арк.53.
- ⁴³ Там само. – Оп.23. – Спр.4674. – Арк.233; Там само. – Спр.2350. – Арк.48; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1767. – Арк.25.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.92. – Арк.48–51.
- ⁴⁵ Там само. – Оп.23. – Спр.1353. – Арк.11, 12.
- ⁴⁶ Там само. – Спр.4880. – Арк.24.
- ⁴⁷ Та само. – Арк.26.
- ⁴⁸ Еще о столовой № 1 // Коксовик. – 1945. – 28 июля.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 78. – Спр. 92. – Арк. 48.
- ⁵⁰ Втрачаємо години // Радянська Україна на «Запоріжбуді». – 1947. – 5 червня.
- ⁵¹ Один обідає, а десятеро чекають // Радянська Україна на «Запоріжбуді». – 1947. – 5 червня.
- ⁵² Еще о столовой № 1 //Коксовик. – 1945. – 28 июля.
- ⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.92. – Арк.50, 51.
- ⁵⁴ Еще раз о ложках // Комсомольская правда на Днепрострое. – 1945. – 17 апреля.
- ⁵⁵ Їдальня без води //Радянська Україна на «Запоріжбуді». – 1947. – 30 травня.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.92. – Арк.50, 51.
- ⁵⁷ Гальченко С.І. Назв. праця. – С.245.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.92. – Арк.67, 68.
- ⁵⁹ Индивидуальное огородничество // Коксовик. – 1945. – 21 апреля.
- ⁶⁰ Зинченко Ю. Указ. сочинение. – С.105.
- ⁶¹ Там же. – С.106.
- ⁶² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.19. – Арк.137.